

Ημερίδα

"Η Λέρος στο Επίκεντρο και το Περιθώριο: Ιστορία, Πολιτική, Ψυχιατρική"

Τετάρτη	31 Οκτωβρίου	2018
Ιστορικό	Αρχείο	ΕΚΠΑ
Σκουφά 45, Κολωνάκι		

Η Ημερίδα πραγματοποιείται στο πλαίσιο της έρευνας «*Το Νησί των Απόκληρων: η Ιστορία του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Λέρου (1957-1995)*» που χρηματοδοτεί το Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) για το έτος 2018, με την υποστήριξη του Κοινωφελούς Ιδρύματος Ιωάννη Σ. Λάτση.

Βιογραφικά

Συμμετεχόντων

Ο **Βαγγέλης Καραμανωλάκης** είναι επίκουρος καθηγητής Θεωρίας και Ιστορίας της Ιστοριογραφίας στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας (ΕΚΠΑ), Πρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής του Ιστορικού Αρχείου του ΕΚΠΑ και γενικός γραμματέας του Διοικητικού Συμβουλίου των ΑΣΚΙ. Βιβλία: *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα 2006 & Κώστας Γαβρόγλου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Χάιδω Μπάρκουλα, *Το Πανεπιστήμιο Αθηνών και η ιστορία του 1837-1937*, Ηράκλειο, 2014.

Η **Δέσπω Κριτσωτάκη** είναι ιστορικός, μεταδιδάκτορας ερευνήτρια του Πανεπιστημίου Κρήτης στο έργο «Για μια ιστορία της σεξουαλικότητας στον ελληνικό 20ό αιώνα: Πρακτικές, λόγοι και ταυτότητες». Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν την ιστορία της ψυχικής υγείας και της κοινωνικής πρόνοιας στην Ελλάδα και τον δυτικό κόσμο τον 19ο και τον 20ό αιώνα, καθώς και την ιστορία της οικογένειας και της σεξουαλικότητας.

Ο **Δημήτρης Ν. Πλουμπίδης** είναι καθηγητής ψυχιατρικής του Πανεπιστημίου Αθηνών και επικεφαλής του Κέντρου Κοινωνικής Ψυχικής Υγιεινής Βύρωνα-Καισαριανής. Το συγγραφικό και ερευνητικό έργο του στρέφεται γύρω από την ιστορία της ψυχιατρικής, της ψυχανάλυσης και της ψυχοπαθολογίας, την άσκηση της ψυχιατρικής μέσα στον κοινωνικό ιστό και την ψυχοκοινωνική αποκατάσταση των ασθενών.

Η **Βάσια Λέκκα** είναι διδάκτωρ Ευρωπαϊκής Ιστορίας (ΕΚΠΑ). Βιβλία: i) *Ιστορία & Θεωρία της Ψυχιατρικής. Από τον Ιπποκράτη μέχρι το κίνημα της αντιψυχιατρικής και τον Michel Foucault* (Αθήνα: futura, 2012), ii) *The Neurological Emergence of Epilepsy. The National Hospital for the Paralysed & Epileptic (1870-1895)* (New York: Springer, 2014), iii) *Διάχυση συνόρων, χάραξη σωμάτων, σημεία καταγραφής* [με τους Θ. Λάγιο και Γ. Πανουτσόπουλο] (Αθήνα: futura, 2016), iv) *Borders, Bodies and Narratives of Crisis in Europe* [με τους Θ. Λάγιο και Γ. Πανουτσόπουλο] (New York: Palgrave Macmillan, 2018).

Η **Δανάη Καρυδάκη** είναι ιστορικός και εκπονεί μεταδιδακτορική έρευνα στο ΚΕΑΕ για την ιστορία του Ψυχιατρικού Νοσοκομείου Λέρου (1957-1995). Έχει διδάξει στα Πανεπιστήμια του Λονδίνου (Birkbeck) και του Essex και έχει δημοσιεύσει άρθρα και βιβλιοκρισίες σε διάφορα ακαδημαϊκά περιοδικά και συλλογικούς τόμους πάνω στην ιστοριογραφία, την κοινωνική ιστορία της ψυχιατρικής, την ιστορία της ψυχανάλυσης, την ιστορία του φύλου και την ιστορία της μαζικής βίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η **Ειρήνη Αβραμοπούλου** είναι επίκουρη καθηγήτρια Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο Πάντειο. Τα ερευνητικά της ενδιαφέροντα συμπεριλαμβάνουν φεμινιστικές & ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις για την οικονομική κρίση, την προσφυγικότητα, τον χώρο, τη μνήμη, τον εκτοπισμό και το τραύμα. Έχει διεξάγει ανθρωπολογική έρευνα στη Λέρο ως υπότροφος του Ιδρύματος Α.Γ. Λεβέντης, Βρετ.Σχολή Αθήνας (2016-18). Επιμ. Βιβλία: *Pornographics & Porno-tactics: Desire, Affect and Representation in Pornography* (με την Irene Peano, 2016, Punctum) & *Το Συν-αίσθημα στο Πολιτικό. Υποκειμενικότητες, Εξουσίες, Ανισότητες στο Σύγχρονο Κόσμο* (Νήσος, 2018). Κείμενά της έχουν δημοσιευτεί σε συλλογικούς τόμους και επιστημονικά περιοδικά.

Η **Δότα Παγιοπούλου** είναι κοινωνιολόγος και μεταπτυχιακή φοιτήτρια στην Κοινωνιολογία, στο ΠΜΣ του Τμήματος Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (Ρέθυμνο). Βρίσκεται στο στάδιο εκπόνησης της διπλωματικής της εργασίας η οποία εντάσσεται στον χώρο της κοινωνιολογίας της ψυχικής υγείας και ασθένειας και το θέμα της αφορά την «Ομάδα της Λέρου». Εργάζεται ως νοσηλεύτρια στο Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου και μένει στη Λέρο από το 1994 έως σήμερα.

Η **Τασούλα Βερβενιώτη** είναι ιστορικός & ερευνά την κοινωνική ιστορία της δεκαετίας 1940. Σπούδασε Ιστορία (ΕΚΠΑ) & έκανε το διδακτορικό της (Πάντειο) στη συμμετοχή των γυναικών στην Εαμική Αντίσταση (*Η γυναίκα της αντίστασης. Η είσοδος των γυναικών στην πολιτική*, 1994 & 2013, Κουκκίδα). Βιβλία: *Το Διπλό βιβλίο. Η αφήγηση της Σταματίας Μπαρμπάτση. Η ιστορική ανάγνωση* (Κρατικό Βραβείο Μαρτυρίας – Χρονικού 2004), *Αναπαραστάσεις της Ιστορίας* (Εκδόσεις Μέλισσα 2009), *Κούλα Ξηραδάκη «εγώ δεν τα παράτησα...»* (Κουκκίδα 2012). Η πρόσφατη έρευνα της εστιάζεται στον ελληνικό εμφύλιο, από τη σκοπιά των αμάχων, των γυναικών και των 'παιδιών'. Έχει πάρει μέρος σε συνέδρια στην Ελλάδα & το εξωτερικό & έχει γράψει άρθρα σε συλλογικούς τόμους & ιστορικά περιοδικά στα ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά & γερμανικά. Από το 2011 πρωτοστατεί στην οργάνωση σεμιναρίων και την ίδρυση Ομάδων Προφορικής Ιστορίας ο αριθμός των οποίων αυξάνεται με εντυπωσιακούς ρυθμούς.

Andreas Loukakos is an awarded director & dotmov's founder. Throughout his career, Andreas has been working with various stakeholders & influencers of the media industry and has participated in international collaborations. His latest international project was with the English journalist & broadcaster Paul Mason for the documentary 'This is a coup'. Andreas is an awarded documentary director who has worked on a number of cutting-edge documentary series for Greek television, such as ERT's "Reportage without Frontiers" (2004 – 2006), Mega TV's "Horizon" (2014-2015), and ERT World's 'The Alternative Traveler' (2008-2009). Moreover, Andreas' own documentary films offer a unique artistic angle & cover a diverse range of social & political topics: *Leros, Freedom is Curative* (2004), *Technopolis* (2010), *The Human Grid* (2011).

Περίληψεις Εισηγήσεων

Λογοδοτώντας για το τραύμα του άλλου: Η ανθρώπινη ζωή ως άσυλο ή ασυλία

Ειρήνη Αβραμοπούλου

Πώς μπορεί να μετατραπεί το τραύμα σε αφήγημα αλλά και τι επιπτώσεις μπορεί να έχει αυτό για εκείνους/ες που καλούνται να μιλήσουν μόνο μέσα από τις πληγές τους; Ταυτόχρονα, πώς μπορούμε να μιλήσουμε για το τραύμα του άλλου και τι επιπτώσεις μπορεί να έχει αυτό για μία ηθική συγγραφή μιας ιστορίας συνύπαρξης στο τραύμα; Θέτοντας τα ερωτήματα αυτά στόχος της παρουσίασης είναι να ιχνηλατήσει μέσα από διαφορετικές αλλά και άμεσα συνδεδεμένες εμπειρίες εγκλεισμού, βίας και στιγματισμού στο νησί της Λέρου, διαδρομές που αναδεικνύουν όχι μόνο την εγγύτητα του χώρου που μοιράζονταν και συνεχίζουν να μοιράζονται ομάδες που έχουν βρεθεί στο περιθώριο της κοινωνικοπολιτικής ζωής, όπως οι ψυχικά ασθενείς, οι εξόριστοι, οι πρόσφυγες κτλ, αλλά και την ιδιαίτερη συνύπαρξη που συγκροτείται μέσα από το κοινό βίωμα της ιδρυματοποίησης, ή αλλιώς της μετατροπής της ζωής σε άσυλο ακόμα κι όταν διεκδικείται η απόδοση ασυλίας. Εξάλλου, όπως και θα ήθελα να υποστηρίξω η διπλή έννοια της λέξης άσυλο, που καταδεικνύει τόσο την "προστασία" που προσφέρεται από το κράτος σε εκείνους/ες που έχουν φύγει από τον τόπο καταγωγής τους αναζητώντας καταφύγιο, όσο και το ίδρυμα για την φροντίδα ανθρώπων που αναγνωρίζονται ως ψυχικά ασθενείς, αποκαλύπτει το παράδοξο της εγγύτητας μεταξύ εκείνων στους οποίους το δικαίωμα στην επιβίωση προσφέρεται θεσμικά μόνο μέσα από την ιδρυματοποίηση. Η παράδοση αυτή εγγύτητα παραπέμπει σε μια απορητική ιστορία ηθικής της συνύπαρξης όπου ο ξεριζωμός και το ρίζωμα, ο εγκλωβισμός και η δι-έξοδος, η συνενοχή και η αλληλεγγύη, η εκλογίκευση και το συναισθηματικό πλεόνασμα αυτής, εγγράφονται και διαγράφονται στο χώρο, στη μνήμη και στο σώμα, ενώ εγείρουν επιτακτικά ηθικά διλήματα άμεσα συνδεδεμένα με την αφήγηση δύσκολων βιωμάτων και την ανασπαράσταση αυτών.

Λέρος 1999 και 2018: Δύο ταξίδια στον χώρο, την Ιστορία και τη μνήμη

Τασούλα Βερβενιώτη

Η ανακοίνωση εδράζεται στην προσωπική μου εμπλοκή στη Ιστορία της Λέρου και πιο συγκεκριμένα στην περιοχή Λέπιδα και Αη Γιώργη, όπου πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο οι Ιταλοί είχαν εγκαταστήσει Ναύσταθμο για τον έλεγχο της Α. Μεσογείου, κτίζοντας μια συστάδα επιβλητικών κτιρίων. Το πρώτο ταξίδι έγινε το 1999 με στόχο να αφήσουμε στο νησί τα προσχέδια από τις τοιχογραφίες που έκανε ο Κυριάκος Τσακίρης, ως πολιτικός κρατούμενος της δικτατορίας, στην Αγία Κιουρά. Εκεί, όμως, στα ΓΑΚ, βρήκα το αρχείο των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών Λέρου, οι οποίες το 1949 είχαν εγκατασταθεί στα ιταλικά κτίρια στα Λέπιδα και τον Αη Γιώργη. Δούλεψα στο αρχείο, πήρα συνεντεύξεις από Λεριούς που είχαν δουλέψει στις Σχολές και φωτογράφησα τις ζωγραφιές των μαθητών πάνω στους τοίχους των κτιρίων του Αη Γιώργη. Το δεύτερο ταξίδι στην Ιστορία και τη μνήμη της περιοχής είναι πρόσφατο· το 2018. Αποτέλεσε μια προσπάθεια να κατανοήσω τον τρόπο που οι Λεριοί αντιμετωπίζουν το παρελθόν τους. Ξεκίνησε από την πληροφορία ότι δύο μαθητές των Σχολών είχαν πεθάνει σε ένα πηγάδι, προεκτάθηκε στους πολιτικούς κρατούμενους και συμπεριέλαβε το Ψυχιατρείο, γιατί η μνήμη συνέδεε αυτά τα τρία. Η απόφαση να διατηρηθούν τα κτίρια τα οποία καταρρέουν, μέσω της φωτογραφίας, ανέδειξε, στα Λέπιδα, έναν νέο παράγοντα: τους πρόσφυγες, οι οποίοι είναι εγκατεστημένοι δίπλα στα ιταλικά κτίρια και τους ψυχασθενείς. Η φωτογράφιση στα κτίρια του Αη Γιώργη είναι απαγορευμένη, επειδή εκεί είναι εγκατεστημένη η ναυτική βάση και επειδή το τετραώροφο κτίριο με τις ζωγραφιές των μαθητών των Σχολών, και λόγω του περσινού σεισμού, είναι άκρως επικίνδυνο.

Η 'βαριά κληρονομιά' του νησιού που έχει 'εγκατασταθεί' στη συγκεκριμένη περιοχή αφορά την ιταλική κατοχή, το παλάτι με το «Εθνικόν Ίδρυμα», τους ψυχικά ασθενείς, τους πολιτικούς κρατούμενους της Χούντας και τώρα τους πρόσφυγες. Αποτελεί μια μελέτη περίπτωσης της τραυματικής μνήμης ενός τόπου.

Στη Χώρα του Ποτέ: Η ιστορία των τροφίμων με νοητική αναστηρία στη Λέρο (1958-1995)

Δανάη Καρυδάκη

Αντλώντας υλικό από ανεξερεύνητα αρχεία και προφορικές μαρτυρίες, η παρούσα ανακοίνωση επιδιώκει να περιγράψει και να βάλει σε ιστορικό πλαίσιο τις πρακτικές και τις πολιτικές απέναντι στους ανθρώπους με νοητική αναπηρία που έζησαν ως τρόφιμοι στη Λέρο καθώς και να χαρτογραφήσει την εμπειρία τους. Δύο ιδρύματα, το Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Λέρου (αργότερα Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου) και το ΚΕΠΕΠ Λέρου (αργότερα ΠΙΚΠΑ), τα οποία «φιλοξένησαν» ανθρώπους με νοητική αναπηρία, λειτούργησαν στη Λέρο από το 1958 και 1961, αντίστοιχα. Εστιάζοντας σε αυτά τα δύο ιδρύματα από την αρχή της λειτουργίας τους μέχρι περίπου τα μέσα της δεκαετίας του 1990, όταν και ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση αποασυλοποίησης, μελετώ τους τρόπους με τους οποίους αυτοί οι άνθρωποι από τη μία πλευρά έγιναν αντικείμενο εγκατάλειψης, κακομεταχείρισης, βίας και κοινωνικού αποκλεισμού από την οικογένεια, το κράτος και την επίσημη επιστημονική κοινότητα και από την άλλη αντιμετωπίστηκαν σαν «παιδιά» στον λόγο των επαγγελματιών ψυχικής υγείας, των φορέων χάραξης πολιτικής και, ενίοτε, των άλλων τροφίμων.

Έτσι, η παρούσα εισήγηση επιχειρεί όχι μόνο να ρίξει φως σε μια πτυχή της θεσμικής και κοινωνικής ιστορίας του Κρατικού Θεραπευτηρίου Λέρου και του ΠΙΚΠΑ Λέρου που έχει αγνοηθεί αρκετά από τους ιστορικούς αλλά και να συμβάλει σε μια διεθνή οπτική της ιστορίας της νοητικής αναπηρίας.

Επιανεξετάζοντας τις απόπειρες ψυχιατρικής μεταρρύθμισης στη μεταπολεμική Ελλάδα (δεκ. 1950-1970)

Δέσπω Κριτσωτάκη και Δημήτρης Γλουμπίδης

Μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο πολλές χώρες του δυτικού κόσμου επιχείρησαν να μεταρρυθμίσουν το ψυχιατρικό τους σύστημα – την ψυχιατρική νομοθεσία και τις υπηρεσίες ψυχικής υγείας. Η πιο εντυπωσιακή ίσως αλλαγή που δρομολογήθηκε ήταν η μετακίνηση της περίθαλψης από κλειστά ψυχιατρικά άσυλα σε ανοιχτές κοινοτικές δομές, γνωστή ως αποασυλοποίηση. Στην Ελλάδα θεωρείται ότι η ψυχιατρική μεταρρύθμιση ξεκίνησε καθυστερημένα, στο τέλος της δεκαετίας του 1970 και ιδίως κατά τη δεκαετία του 1980, ενώ η προηγούμενη περίοδος (δεκαετίες 1950-1960) γίνεται αντιληπτή ως στάσιμη ή και αντίθετη με τις διεθνείς ψυχιατρικές εξελίξεις. Η ίδρυση της «Αποικίας Ψυχοπαθών Λέρου» το 1957/1958 προβάλλεται συνήθως ως χαρακτηριστική όψη της αναχρονιστικής ψυχιατρικής πολιτικής στην Ελλάδα την εποχή αυτή.

Ωστόσο, όπως δείχνουμε στην παρούσα ανακοίνωση, η ίδρυση της αποικίας της Λέρου ξεκίνησε ως ακριβώς το αντίθετο: ως μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού της ψυχιατρικής περίθαλψης, μέρος των ποικίλων αλλαγών του ψυχιατρικού συστήματος που επιχειρήθηκαν από το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου ως την πτώση της δικτατορίας. Παρόλα αυτά, δεν επιτεύχθηκε μια ουσιαστική μεταρρύθμιση, ενώ πολλές πρωτοβουλίες, όπως η αποικία της Λέρου, εξελίχθηκαν με διαμετρικά αντίθετο τρόπο από τον αρχικά επιδιωκόμενο. Εξετάζοντας τόσο τις προτάσεις των ειδικών ψυχικής υγείας όσο και τις κρατικές πολιτικές από το 1949 έως το 1974, η ανακοίνωση αναλύει τις πρώιμες προσπάθειες αναδιάρθρωσης της ψυχιατρικής περίθαλψης στην Ελλάδα, αναδεικνύοντας τις εντάσεις ανάμεσα σε κρατικούς και επιστημονικούς λόγους καθώς και την αναντιστοιχία ανάμεσα στις προθέσεις και τα αποτελέσματα των προγραμμάτων.

Το «ένοχο μυστικό της Ευρώπης»;

Σκέψεις για την ψυχιατρική του χθες και του σήμερα

Βάσια Λέκκα

Τον Οκτώβριο του 1989, ο Félix Guattari επισκέφθηκε το ψυχιατρείο της Λέρου. Στο ημερολόγιο της επίσκεψής του, σε αντίθεση με τα συνήθη, ηθικολογικού τύπου, σχόλια που γράφονταν – και εξακολουθούν να γράφονται – περί του «ενόχου μυστικού της Ευρώπης», ο Guattari διαπίστωσε ευθαρσώς ότι «στο σύνολό της, η παγκόσμια ψυχιατρική είναι κατά βάση εστία διακρίσεων, καταστολής, και άκρως αντιθεραπευτική», αναρωτώμενος το εξής: «Γιατί όμως βρισκόμαστε στο ίδιο σημείο μετά από τόσες κραυγές διαμαρτυρίας και τόσες εναλλακτικές απόπειρες, όπως αυτή των Laing, Cooper και Basaglia»; Με αφορμή, λοιπόν, το ημερολόγιο του Guattari και με αφετηρία μία γενεαλογία των βιοπολιτικών κοινωνιών, πώς μπορούμε να εγγράψουμε την περίπτωση της Λέρου εντός της ιστορικής διαδρομής της ψυχιατρικής επιστήμης; Επρόκειτο για σύμπτωση ή σύμπτωση του τρόπου άσκησης της ψυχιατρικής και αντιμετώπισης όσων έφεραν – και φέρουν – τον χαρακτηρισμό «ψυχικά ασθενής»; Σχεδόν 40 χρόνια μετά την αποκάλυψη του σκανδάλου της Λέρου, έχει επιτευχθεί τελικά «ένα βήμα έξω από το ψυχιατρείο, ένα βήμα προς την κοινότητα», όπως οραματιζόταν ο David Cooper ήδη το 1967; Με δεδομένη, μάλιστα, τη ραγδαία πλέον αύξηση όσων διαγιγνώσκονται ως «ψυχικά ασθενείς» και την εντεινόμενη τάση ψυχιατρικοποίησης συναισθημάτων και συμπεριφορών, σε ποιο βαθμό αυτό το βήμα προς την κοινότητα κατόρθωσε να καταικήσει το στίγμα και τον αποκλεισμό που συνοδεύουν την ψυχική ασθένεια; Και, ποιες εναλλακτικές μπορούμε, εν τέλει, να προτάξουμε στο πλαίσιο των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, που έχουν οδηγήσει στην επιδείνωση της θέσης των ψυχικά ασθενών, μέσα από την απαξίωση των δημόσιων δομών υγείας και τη στροφή προς την ιδιωτικοποίηση; Είναι τα παραπάνω ερωτήματα που θα βρεθούν, μεταξύ άλλων, στο επίκεντρο της παρούσας εισήγησης.

Λέρος: από τόπος βασανισμού, από κολαστήριο, ένας τόπος-παράδειγμα ψυχιατρικής μεταρρύθμισης

Δότα Παγιοπούλου

Η Λέρος έγινε ευρύτερα γνωστή μέσα από ένα σκάνδαλο. Ένα σκάνδαλο, το οποίο, ενώ αντικατόπτριζε το επίσημο επιστημονικό παράδειγμα της ελληνικής ψυχιατρικής, χρεώθηκε αβίαστα σε έναν τόπο, αφήνοντας στο απυρόβλητο τους πραγματικά υπεύθυνους. Παρόλα αυτά όμως, μετά το σκάνδαλο, η Λέρος αποτέλεσε και αποτελεί παράδειγμα. Μέσα από τον αγώνα των ανθρώπων που κατήγγειλαν την κατάσταση που επικρατούσε και που οραματίστηκαν και δούλεψαν για την ψυχιατρική μεταρρύθμιση και για μια άλλη ψυχιατρική, αλλά και με τη βοήθεια ομάδων από άλλες χώρες και τη χρηματοδότηση του εγχειρήματος από την Ευρωπαϊκή Ένωση, η Λέρος μεταμορφώθηκε, από τον τόπο του σκανδάλου και των βασανιστηρίων, σε παράδειγμα προς μίμηση. Κατέρριψε την έννοια του ανιάτου, που κυριαρχούσε στην ψυχιατρική της εποχής. Απέδειξε ότι μόνο με την ελευθερία και το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να υπάρξει μεταρρύθμιση και θεραπεία. Η αμφισβήτηση του θεσμού του ασύλου και η αντιμετώπιση των εγκλείστων ως άτομα με προσωπικότητα, έδωσε ελπίδα για μια διαφορετική αντιμετώπιση των ψυχικά πασχόντων, όχι μόνο στη Λέρο, αλλά σε όλη την Ελλάδα. Πόσο όμως αυτό το παράδειγμα μπόρεσε να επικρατήσει; Η κατάσταση που επικρατεί αυτή τη στιγμή στη Λέρο, δεν είναι ακριβώς αυτή. Ούτε και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ο θεσμός του ασύλου, αν και περιορισμένος, συνεχίζει να υφίσταται, οι ακούσιες νοσηλείες συνεχώς αυξάνονται, το στοιχείο της βίας κατά τη «θεραπεία» συνεχίζει να υπάρχει και μάλιστα θεσμοθετημένο. Τι δεν πήγε καλά; Ήταν μόνο η Λέρος που έπρεπε να αλλάξει ή η ελληνική ψυχιατρική; Και γιατί δεν άλλαξε προς αυτήν την κατεύθυνση η ελληνική ψυχιατρική;